

З ПЛЕЯДИ ФУНДАТОРІВ

ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. К. РЕДІНА

Єгор Кузьмич Редін (1863–1908) займає помітне місце в історії російського та українського мистецтвознавства. Учень і послідовник Н. Кондакова, він разом з іншими вченими сприяв становленню та розвитку візантології в Росії. Багато зусиль доклав Редін до вивчення старовини України, збереження рідкісних пам'яток, брав участь в археологічних з'їздах та створенні етнографічного музею при Харківському університеті. Вченим було написано понад сто робіт, з котрих деякі не втратили своєї наукової цінності і до нашого часу. Володіння кількома мовами, постійне поширення знань з історії та літератури, глибока обізнаність з історією і теорією мистецтва – все це допомогло опанувати, а потім і поглибити порівняльно-історичний метод у дослідженні пам'яток мистецтва. Редін не був із тих учених, які тяжіють до широких узагальнень. У своїх працях він дотримувався точного методу дослідження: факт у нього завжди на першому місці.

Під час навчання в Одесі, на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, Редін відразу ж почав спеціалізуватися з історії мистецтв. Великою мірою сприяло цьому викладання курсу професором Н. Кондаковим. Слухання лекцій з літератури у О. Кирпичникова навчило Редіна бачити зв'язок не тільки між іконописом та народною словесністю, але й взагалі – нерозривний зв'язок між літературою та мистецтвом. У цей час він знайомиться з Дмитром Власовичем Айналовим (1862–1939), у майбутньому – також видатним ученим. Це знайомство переростає в дружбу, яка триває двадцять чотири роки. Разом вони почали працювати над дипломною роботою, темою якої стало дослідження мозаїк і фресок Софійського собору в Києві. На цей час припадає перше перебування Редіна в Києві, цінителем краси і пам'яток мистецтва якого він буде усе життя. Кожен день, з ранку до вечора, друзі обстежували собор, збираючи

матеріал для спільної праці, яка невдовзі була опублікована (див.: Киево-Софійський собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. Спб., 1889). Ця робота молодих учених мала почесний відгук Російського археологічного товариства¹. Найбільшу увагу дослідники приділили розгляду іконографічних сюжетів та їх упорядкуванню. З цього боку видання до нашого часу залишається одним із найповніших. Але, як відмічали рецензенти, є у авторів і методологічні помилки: деякі суттєві факти вони брали з «других рук», без перевірки, що привело їх до хибних висновків; часто зустрічаються недомовки, неточності².

Спадкоємець Редіна на кафедрі історії мистецтв Харківського університету Федір Іванович Шміт, займаючись вивченням Софійського собору в Києві, відзначав поряд з позитивними і негативні сторони дослідження Айналова та Редіна. На думку Ф. Шміта, для того, щоб розкрити таку тему, треба мати великий досвід та широчінь світогляду; до того ж, продовжує Ф. Шміт: «Займаючись головним чином питаннями іконографічними, молоді дослідники мало уваги звертали на техніку та стиль»³.

І все-таки деякий час праця Айналова і Редіна була чи не єдиною з цього питання. З появою книги В. Лазарєва (див.: Мозаики Софии Киевской. М., 1960) з'ясувалося місце і значення їх дослідження. Відзначаючи заслуги дослідників як першопрохідців, В. Лазарєв справедливо зауважив, що недоліки майже всіх, хто займався цим питанням, були пов'язані з тим, що вони мали справу із закоптілими мозаїками та фресками, майже повністю записаними в ХІХ столітті. Радянський учений вказував і на деякі неточності, допущені Айналовим і Редіним у визначенні сюжетів.

У роботі Айналова і Редіна, при всіх недоліках, простежуються зачатки порівняльно-історичного методу, що надавав дослідженню серйозного наукового характеру. Воно було тим джерелом, яке наснажувало творчі пошуки обох учених.

Наприкінці ХІХ століття в Росії розповсюджуються праці Федора Іва-

новича Буслаєва (1818–1897) з історії літератури, археології та історії мистецтв. Це був новий тип досліджень на основі великого культурно-історичного матеріалу. Тому Буслаєв вважається зачинателем порівняльно-історичного методу (хоча його підвалини заклали німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм). У деяких питаннях, наприклад, археологічних, Буслаєв вважав цей метод єдино науково правильним. На довгі роки сам термін – «порівняльно-історичний метод» – міцно увійшов у науку. Останнім часом з'явилося нове, глибше, на нашу думку, визначення методу: «Дослідник (Ф. Буслаєв. – С. П.) називав свій метод порівняльно-історичним. Очевидно, що це був своєрідний комплексний метод, який поєднував у собі два великих компоненти: порівняльно-історичні та культурно-історичні принципи вивчення матеріалу»⁴. І Айналов, і Рєдін високо оцінили досягнення вченого в галузі історії мистецтв, присвятивши йому роботи (див.: Айналов Д. В. Значение Ф. И. Буслаева в науке истории искусств. Казань, 1898; Рєдин Е.К. Ф. И. Буслаев: обзор трудов его по истории и археологии искусства. Х., 1898⁵).

Послідовник і учень Буслаєва – Кондаков, приймаючи в основному положення свого вчителя, іде далі, розробляючи іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва. Кондаков використовує цей метод для вивчення візантійської традиції у середньовічному російському мистецтві. Завдяки його роботам російська наука «відкриває» візантійське мистецтво. Поступово виникає «школа Кондакова». В Росії починається строго наукове вивчення візантійського мистецтва, а незабаром російська школа візантології стає передовою.

Рєдін продовжував заняття у Кондакова, але вже у Петербурзькому університеті, куди він був відряджений 1888 року для підготовки до професорського звання. Після успішного складання магістерського іспиту його посилають за кордон, де він займається, головним чином, давньохристиянським та візантійським мистецтвом. Подорож до Італії носить у першу чергу науково-пізнавальний характер. Не просто побачити, а порівняти, з'ясувати наукову цінність – ось завдання, які він ставить перед собою. Так,

перебуваючи у Венеції, в Баптистерії, він шукає аналогії між мозаїками XIII – XIV століть та новгородськими іконами того ж змісту. Маршрут по Італії пролягав у Редіна з півночі на південь: Венеція, Падуя, Верона, Феррара, Равенна. Те, що колись було тільки в уяві, пізнавалось на лекціях, зараз – перед його очима: «Як закоханий іде з захопленням та радістю на побачення з милою свого серця, так я ішов у церкву S. Madonna dell’Arena дивитися фрески знаменитого флорентійського художника XIV ст. Джотто»⁶. Найбільшої ж цінності для вченого набув матеріал, зібраний у Равенні. Перше враження від Равенни було не дуже приємним: звичайне провінційне, непривабливе містечко. Проте у ньому – прекрасні архітектурні пам’ятки та їх внутрішнє оздоблення – мозаїки. На багатьох, хто мандрував Італією, саме ці мистецькі пам’ятки справляли сильне враження.

Редін намагається провести інтелектуальну реставрацію не стільки духу Равенни, скільки її історії⁷. А через декілька років з’являється праця вченого, яку він з успіхом захистив як магістерську дисертацію (див.: Мозаики равеннских церквей. Спб., 1896)⁸.

На перших сторінках книги, після огляду бібліографії, автор вказує на те, що питання походження равеннських мозаїк майже не досліджується. Автор розбиває літературу з цього питання на дві групи. До першої входять представники «римської» школи, а до другої – ті, хто вважав мозаїки творами візантійського мистецтва. Ретельне дослідження мозаїк у православній хрещальні, мавзолеї Галли Плацидії, церкві св. Віталія та інших приводять вченого до висновку про зв’язок Равенни зі Сходом, Візантією. Равеннські мозаїки можна віднести до візантійського мистецтва на ґрунті Італії, але з деякою часткою впливу західних взірців «римської» школи – такий висновок дослідника. Майже в цей час вийшла книга Айналова (див.: Мозаики IV и V веков: Исследование в области иконографии и стиля древнехристианского искусства. Спб., 1895). І хоч об’єктом його досліджень стають мозаїки Рима, Неаполя і Мілана, – головні висновки авторів співпадають. Джерела нового декоративного стилю, який розповсюдився в Італії у п’ятому столітті, Айна-

лов бачить на Сході⁹.

Високу оцінку праці Редіна про равеннські мозаїки дав історик мистецтва, професор Віденського університету Йозеф Стржиговський, який назвав її «чудовою»¹⁰.

Після Італії Редін продовжує заняття в бібліотеках та музеях Парижа, Лондона, Берліна, але невдовзі наукова стежка приводить ученого в Харків, де з 1893 року починається його діяльність у місцевому університеті. Тут, ще в 1863 року, у складі історико-філологічних факультетів з'явилась кафедра історії та теорії мистецтв, але тридцять років вона була вільною за відсутністю кандидатів. Окремі лекції з історії мистецтв читав дехто з професорів університету, проте це відбувалось не систематично. Редін же на кафедрі був першим викладачем-спеціалістом; його лекції були не тільки глибокі за змістом, але й відзначалися любов'ю, з якою вчений розповідав студентам про візантійські мозаїки та мініатюри, давньоєгипетське та грецьке мистецтво. Більшість занять із студентами Редін проводив у музеї красних мистецтв та старовини, який знаходився в університеті. Одночасно, поряд з викладанням учений займається науковою діяльністю. Після захисту магістерської дисертації він приступає до роботи над докторською. Тему, як і попередню, йому підказав Кондаков: «Християнська топографія Козьми Індикоплова». Твір Козьми Індикоплова дав нову картину всесвіту та його мешканців, що лягло в основу космографічних уявлень людини середньовіччя. Це була улюблена книга наших співвітчизників. Редін виконав величезну роботу: розшукав у суспільних та власних зібраннях малюнки іконописних композицій, сфотографував їх, з'ясував редакцію кожної з них, а також установив їх тотожність та відношення до протооригіналів Греції. А відхилення російських списків від грецьких було досить значним. Один із таких списків знаходився у бібліотеці П. Уварової (вона була головою Московського археологічного товариства). До неї – у село Поріччя Можайського повіту взимку 1898 року і їде працювати Редін. У одній з кореспонденцій він так описує свої заняття: «І дні йдуть за днями – з

ранку до вечора сиджу над рукописами, розбираю ретельне писання благочестивого книгописця, мудре живописання давньоруського артиста; переді мною проходить вся «історія» в образах»¹¹. Поряд з цією роботою вчений цікавиться іншими питаннями. Так, перебуваючи у травні 1899 року в Москві, в Румянцевському музеї, він побачив малюнки О. Пушкіна і захопився ними. Редін одним з перших наполягав на вивченні художньої спадщини поета поряд з його літературними творами. Багато зусиль Редін доклав до підготовки та проведення XII археологічного з'їзду, який відбувся у 1902 році в Харкові. Він був обраний секретарем підготовчого комітету і провадив численні засідання. Крім того, він поставив перед собою нелегке завдання: оглянути всі церкви Харкова і описати їх старовинні речі. Матеріал, зібраний таким чином, ліг в основу нової праці (див.: Матеріали к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова. Х., 1905). Щоб зібрати експонати до з'їзду, Єгор Кузьмич цілий місяць мандрує селами Харківської губернії – під палючим сонцем, на возі, із села в село. Незгоди важкої подорожі одразу ж забувались, якщо вчому вдавалося натрапити на рідкісний рукопис або старовинний іконостас. Зібрані матеріали він ретельно опрацьовував. Про надзвичайну зайнятість Редіна в цей час свідчить не тільки суха статистика кількості засідань, але й лист до М. Сумцова – професора Харківського університету: «Від своєї подорожі у Путивль я дуже задоволений, і з великою б радістю поділився з Вами, але справ набралася така маса, що немає можливості присвятити на це хоч небагато часу»¹².

Успіх XII археологічного з'їзду цілком обумовлений старанною працею вченого. Ще за рік до його відкриття Редін написав невелику роботу, в якій вказував на те, що з'їзд буде першим у цьому краї і стане справжнім науковим святом, підкреслював значення історії: «Історія народу є одним із джерел самосвідомості. Чи знаємо ми історію свого народу, культурне минуле своєї батьківщини? Дуже і дуже мало... А ця історія, це минуле – дуже важливі: вони відкривають перед нами широкі обрії, вводять у таємниці

народного життя»¹³.

З'їзд проходив з 15 по 27 серпня 1902 року в Харкові. Під час його роботи було проведено 32 засідання, прочитано 92 реферати з різних питань. Виставку, яка займала десять великих кімнат, протягом 12 днів відвідало близько 55 тисяч чоловік. Були представлені матеріали з церковної старовини, нумізматки, етнографії, рукописів та картографії. До з'їзду Редін уклав сім великих каталогів, а після закінчення його роботи він перефотографував найбільш цінні речі і видав альбом (див.: Альбом виставки XII археологического съезда в Харькове / Под ред. проф. Е. К. Редина. М., 1903). У передмові до нього Редін відмічає, що видання цього матеріалу – перша спроба такого роду після роботи археологічних з'їздів. Одним з найголовніших досягнень з'їзду можна вважати звернення серйозної уваги на мистецтво Слобожанщини. Крім теоретичних занять, учасники з'їзду здійснили дві екскурсії: на Донецьке городище та до маєтку Харитоненка, що знаходиться в Охтирському повіті. «Таким чином, XII археологічний з'їзд поклав початок дослідженню Половецького степу, який в археологічному відношенні представляв майже, можна сказати, *terram incognitam*»¹⁴. Зусиллями Редіна збагатився також музей красних мистецтв, де він з 1893 року був завідуючим. Тут з'явилися нові відділи: археологічний, церковний, а також відділ, де експонувалися твори місцевих художників. На базі матеріалів з'їзду було відкрито етнографічний музей історико-філологічного товариства при університеті. Редін був прийнятий у члени товариства 17 березня 1893 року, а 28 лютого 1897 його було обрано секретарем¹⁵. Тривалий час редагував він збірник товариства, який почали видавати з 1886 року.

У липні 1904 року Редін вдруге приїхав до Києва. З почуттям благоговіння дивився він на зелені схили Дніпра, усипані маківками золотих бань. Несподівано він зустрів тут свого друга – Айналова. З ним відвідав Десятинну церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Софію Київську. І на цей раз це не була проста мандрівка. Вони копіювали мозаїки, викреслю-

вали плани, робили замальовки. В одному з листів Редін писав: «Чотирнадцять років тому студентами ми були в цьому храмі, дивилися на живопис і не бачили багато того, що тепер побачили. Як змінюється розуміння ока з розвитком його у спостереженні над відомими проектами»¹⁶. Київ взагалі сприяв творчому піднесенню вчених, вони їздили у Вишгород, були у Києво-Печерській лаврі.

Майже все життя перебуваючи на Україні, мандруючи нею, у багатьох селах учений бачив убожество селян, їх культурну відсталість, і це справляло на нього гнітюче враження. Він був ініціатором створення дитячого притулку М. Северина, викладав російську словесність у жіночій гімназії Д. Оболенської, читав лекції в місцевій художній школі.

О. Білецький у своїй роботі «Є. К. Редін як історик візантійського мистецтва» зазначив, що Редін «до кінця своїх днів залишається візантиністом, переважно – піонером науки, якій саме у нас в Росії, за нашим глибоким переконанням належить велике майбутнє»¹⁷. Але багато Редін зробив і для становлення, розвитку та популяризації українського мистецтва, він стояв біля колиски українського мистецтвознавства. Україна була йому дорогою «... не тільки, як особі, що живе на ній, але і як інтелігентній людині, що цінує національне сьогодення та минуле, яке виражається в історії, поезії, пам'ятках мистецтва»¹⁸.

¹ История императорского Русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования (1846-1896) / Сост. д. ч. Н. И. Веселовский. Спб., 1900, с. 201.

² Отзывы почётного члена И. В. Помяловского о сочинении членов-сотрудников Е. К. Редина и Д. В. Айналова «Киевский Софийский собор, исследование древней живописи, мозаик и фресок собора» (Зап. имп. Русск. археол. об-ва, т. 4). – См.: Зап. имп. Русск. археол. об-ва, 1893, т. 6, ч. 4, с. XCIII.

³ Шмит Ф. И. Киевский Софийский собор. М., 1914, с. 23.

- ⁴ Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России (Ф. И. Буслаев, Н.П. Кондаков: методы, идеи, теории). – М., 1985, с. 45.
- ⁵ Праця Є. К. Редіна – це промова, яка була зачитана ним 31. 10. 1897 р. на засіданні Харківського історико-філологічного товариства, присвяченому пам'яті Ф. І. Буслаєва.
- ⁶ Редин Е. К. Италия: Из писем к друзьям. X., 1903, с. 45.
- ⁷ Там же, с. 73.
- ⁸ Є. К. Редін захистив дисертацію 19 січня 1897 року в С.-Петербурзькому університеті і одержав звання магістра історії і теорії мистецтв. Докладніше про це див.: Исторический вестник. 1897, т. 67, с. 1155-1156.
- ⁹ Показовою в цьому плані є праця Є. К. Редіна «Сирийская рукопись евангелия с миниатюрами XIII века библиотеки Британского музея» (Одеса, 1898), де автор зазначає: «Зі Сходом та Сірією треба пов'язувати, мабуть, початок та утворення християнського мистецтва, звідки його форми стали переходити на Захід. Найбільше значення Сходу, і зокрема Сірії, для початкової історії візантійського мистецтва особливо проявляється в рукописах, прикрашених мініатюрами» (с. 1).
- ¹⁰ Strzygowski J. Равенна, как отрасль арамейского искусства. – София, 1914, № 6, с. 6.
- ¹¹ Лист Є. К. Редіна М. Ф. Сумцову від 25 грудня 1898 року. – Сборник Харьковского историко-филологического общества. X., 1913, т. 19 [Памяти проф. Е. К. Редина, умер 27 апр. 1908], с. 45.
- ¹² Лист Є. К. Редіна М. Ф. Сумцову від 24 січня 1902 року. – Центральный державный историчный архив УРСР, ф. 2052, оп. 1, спр. 986, арк. 1.

- ¹³ Е. К. Редин Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII археологическому съезду в Харькове. Х., 1901, с. 3.
- ¹⁴ Нарбеков В. Южнорусские религиозное искусство XVII – XVIII вв./ По памятникам церковной старины, бывшим на выставке XII археологического съезда в Харькове. Казань, 1903, с. 4.
- ¹⁵ Список членов Общества за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902). – Сборник ..., 1905, т. 14, с. 73.
- ¹⁶ Лист Є. К. Редіна М. Ф. Сумцову від 7 липня 1904 року. – Сборник ..., 1913, т. 19, с. 60.
- ¹⁷ Белецкий А. И. Е. К. Редин как историк византийского искусства. – Там же, с. 168.
- ¹⁸ Лист Є. К. Редіна М. Ф. Сумцову від 8 липня 1902 року. – Там же, с. 54–55.